

FTAMP 17.81.31; 03.81.37

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o10>**Хаван А.**

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aidyngulk@gmail.com

ӘБУ НАСР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ДІНИ КӨЗҚАРАСТАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМДА ЗЕРТТЕЛУІ ТАРИХЫНАН

Мақалада Әбу Наср әл-Фарабидің діни көзқарастарының шетелдік және қазақстандық ғалымдар тарапынан зерттелу деңгейі сөз етіледі. Қазіргі таңда әлемдік ғылымда әл-Фараби шығармашылығына арналған зерттеу жұмыстар әр түрлі ғылым салалары өкілдері арқылы жалғасын тауып жатыр. Әлем ғалымдары әл-Фарабидің мұрасында ислам доктринасын қабылдағанын әрі қолдағанын ғылыми дәлелдеп отыр. Зерттеуде Әбу Наср әл-Фарабидің дінге деген көзқарасы әлемдік және Қазақстан бойынша кеңестік дәуір мен тәуелсіздік жылдары жарық көрген зерттеулерге хронологиялық шолу жасала отырып, олардың мазмұнында ұсынылған тұжырымдар арқылы анықталады. Сондай-ақ, Екінші ұстаздың өмірі мен шығармашылығы араб дереккөздеріндегі тарихи мәліметтерге сүйене отырып зерттеліп, ғалымның Араб-Мұсылман өркениетіне қосқан орасан зор үлесі мен айшықты іздері сараланады. Ортағасырлық араб тілді тарихшы-жылнамашылардың библиографиялық-энциклопедиялық сипатта жазылған еңбектері арқылы біздің заманымызға дейін жеткен Әбу Наср әл-Фарабидің жазба мұрасы мен көне Отырар (Фараб) қаласы туралы құнды деректер бүгінгі фарабитану ғылымы үшін таптырмайтын дереккөздер екендігі дәлелденеді.

ҚР Тұңғыш Президентінің бастамасымен жүзеге асырылып келе жатқан «Мәдени Мұра», «Халық – тарих толқынында», «Ұлы даланың жеті қыры» мемлекеттік бағдарламалары Әбу Наср әл-Фарабидің мазмұнға бай жазба мұрасының өз Отаны – Қазақстанға оралуына даңғыл жол салып бергені туралы сөз болады.

Түйін сөздер: әл-Фараби мұрасы, дін және философия, діни көзқарас, тұжырым, зерттеу еңбектері.

Khavan Aidyngul

Senior teacher, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aidyngulk@gmail.com

FROM THE HISTORY OF STUDYING RELIGIOUS VIEWS OF ABU NASR AL-FARABI IN SCIENCE

In article studying of religious views of Abu Nasr al-Farabi by the Kazakhstan scientists and studies abroad is considered. Modern scientists continue to explore creativity al-Farabi. At the same time scientists are found in his writing support the basic doctrines of the religion of Islam. In article it is given in the chronological review from history of studying of religious views of Abu Nasr al-Farabi in world science and in Kazakhstan published in Soviet period and years of independence, the main concepts which are put forward in their contents are defined.

The article is also considered life and works of the Second Teacher Abu Nasr al-Farabi referring to historical data in the Arab sources and the huge contribution of the scientist in a medieval Arab-Muslim civilization reveals. Written monuments of Abu Nasr al-Farabi and the invaluable information about ancient Otyrar (Farab) reached us through bibliographic and encyclopedic works of medieval Arabic-speaking historians chroniclers are considered important sources for modern to a farabi's studies.

The role and importance of the state program which are carried out at the initiative of the First President of Kazakhstan "Cultural heritage", "The people – in a history stream", "Seven sides of the Great steppe" in return of the richest written monuments Abu Nasr al-Farabi to the Homeland – Kazakhstan are defined.

Key words: Heritage of Al-Farabi, religion and philosophy, religious view, conception, research.

Хаван А.

стр. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aidyngulk@gmail.com

Из истории изучения учеными религиозных воззрений Абу Насра аль-Фараби

В статье рассматриваются исследования зарубежных и казахстанских ученых религиозных воззрений Абу Насра ал-Фараби. Современные ученые как раньше, так и сейчас продолжают изучать творчество аль-Фараби. Ученые находили и до сих пор находят в его трудах поддержку основных доктрин исламской религии. В статье дается хронологический обзор истории изучения религиозных воззрений Абу Насра ал-Фараби в мировой науке и в Казахстане, опубликованных в советское время и годы независимости, определяются основные концепции, выдвинутые в их содержаниях. Также рассматриваются жизнь и творчество Второго Учителя после Аристотеля – Абу Насра аль-Фараби, ссылаясь на исторические сведения в арабских источниках, и раскрывается огромный вклад ученого в развитие науки в средневековой арабо-мусульманской цивилизации. Письменные памятники Абу Насра аль-Фараби и бесценные сведения о древнем Отыраре (Фараб), дошедшие до нас через библиографические и энциклопедические труды средневековых арабоязычных историков-летописцев, считаются важными источниками для современного фарабиеведения.

Определяются роль и важность государственных программ, которые осуществляются по инициативе Первого президента РК, – "Культурное наследие", "Народ – в потоке истории", "Семь граней Великой Степи", в возвращении богатейших письменных памятников Абу Насра аль-Фараби на свою Родину – Казахстан.

Ключевые слова: наследие аль-Фараби, религия и философия, религиозные воззрения, концепция, исследования.

Кіріспе

Әлемдік ойдың үздігі Әбу Наср әл-Фарабидің (870-950) өмірі мен шығармашылығы жайлы ең алғашқы дереккөздер қызметін ортағасырлық араб тілді классикалық еңбектер атқарса, ойшыл мұрасының ғылым тарихында зерттелуі ХІХ ғасырдың ортасынан бастап жазыла бастаған ғылыми еңбектерде жүйеленді. Сан қырлы ғылым саласын философия мен логикадан тарата зерттеген ғалымның Аристотель негіздеген Ғылымдар жіктемесінің (классификация) қатарын Мұсылман Шығысында өзгеше өрбітуі сол кездегі рухани мәдениеттің элементі болған діннің ғылым ретінде қалыптаса бастауымен тікелей байланысты еді.

Әйгілі ортағасыр кезеңінде өмір сүрген әл-Фарабидің дүниетанымдық көзқарасының берік қалыптасуының бір қыры антикалық ғылыми дәстүрде жатса, алтын дәуір өмірге әкелген әртүрлі құдайлық, діни-құқықтық мектептер мен Құран, сүннет, пайғамбар, мұсылман құқықтары сынды дін туралы ғылымның пайда болуы екінші жағынан зор әсер етті. Ақыл-ойға негізделген рационалдық ғылымдар мен діни ілімдер арасынан ортақтастық іздеп, оларды үнемі үйлесімділікке шақырып отыру Әбу Наср әл-Фарабидің бүкіл ғылыми ойының мәні мен шығармашылығының басты ұстанымы еді.

Әбу Наср артына бай мұра қалдырды. Оның көпсалалы теориялық ілімдерінің қатарында дін мен философия бірлігі идеясы өзіндік орынға ие.

Араб-Мұсылман ғылымының негізгі мазмұнын беретін ортағасырлық библиографиялық-энциклопедиялық сипаттағы жазба мұралар арқылы жеткен Отырар ойшылы мен оның еңбектері туралы деректер ХІХ ғасырдың соңына ала әлемдік ғылыми ойдың өзекті зерттеу тақырыбына айналса, ғалымның ғылыми мұрасының мазмұнын құраушы негізгі элементтердің бірі дінге қатысты тұжырымдары ХХ ғасырдың ортасында зерделене бастады.

Негізгі бөлім

Ғылым тарихындағы әл-Фараби мұрасының дінге қатысты қырлары туралы алғашқы ғылыми тұжырымдар ислам философиясы мен әл-Фараби мұрасына арналған іргелі зерттеу еңбектер жазған америкалық ғалым Лео Штраус (*Leo Strauss*) (1899-1973) зерттеулерінде көрініс тапты.

Ғалым Лео Штраус «Philosophie und Gesets» «Философия және шариғат кітабы» («كتاب الفلسفة و الشريعة») (1935 ж.) атты неміс тілінде жазылған еңбегінде әл-Фараби, ибн Сина, ибн Маймонид сынды ойшылдардың пайғамбарлық туралы көзқарастарын қарастырған. Лео Штраус мұнда

эл-Фарабидің дінді философиялық тұрғыдан түсіндіргеніне тоқталады. Сондай-ақ, зерттеуші дінге жаңаша сипаттама беруде эл-Фараби философиясына сүйене отырып дін туралы тың идеяларды дамытуға тырысқан. Ал «*Quelques remarques sur la science politique Maimonide et de Farabi*» «Ибн Маймонид және эл-Фарабидегі азаматтық саясат туралы кейбір ескертпелер» ("بعض الملاحظات حول العلم المدني لدى ابن ميمون و الفارابي") (1936 ж.) атты зерттеуінде Лео Штраус ортағасырлық философ ибн Маймонид Тәурат кітабының тәпсірін беруде эл-Фараби философиясынан көп әсерленгенін айта келе, Отырар ойшылының өз еңбектерінде натурализмді де ("المذهب الطبيعي"), діни экстремизмді ("التطرف الديني") де жоққа шығарғанын, бұл ғалымның дінге деген көзқарасына қатысты сыни пікірлер тудыратынын алға тартады (Leo Strauss, 1936: 67 б).

Әлемдік фарабитану ғылымындағы ойшылдың діни көзқарастары тұжырымдалған келесі зерттеу еңбек неміс шығыстанушысы Ханс Дейбер (*Hans Daiber*) (т.ж.1942) қаламына тән. Ол «*The rule as philosopher: a new interpretation of Al-Farabi's view*» (1986 ж.) атты зерттеу еңбегінің «*Farabi's thesis of "religion" as imitation of philosophy*» тарауында эл-Фарабидің көзқарасы бойынша діннің философияға еліктейтінін ("محاكية للفلسفة"), философияның да, діннің де қарастыратын мәселелері ортақ, екеуі де болмыстардың *түпкілікті мәнін* ("المبادئ القسوى") беруге ұмтылатынын, екеуінің де болмыстардың *алғашқы негізі* ("المبدأ الاول") мен *бірінші себебі* ("السبب الاول") туралы білімге ие екенін, түптеп келгенде, философияның да, діннің де мақсатта ортақ, әдіс-тәсілде ғана өзгеше болатынын, философия философиялық дәлелдер мен білімге иек артса, дін заттардың мәніне еліктейтін концепцияларға сүйенетінін тұжырымдайды (Hans Daiber, 1986: 13 б).

Фарабитану саласындағы батыстық зерттеушілердің бірі Дж.Дамиен (*Damien Triffon Janos*) эл-Фарабидің космология ілімі, жанаплатондық ілімнің ислам дінімен астасуы, метафизика, пайғамбарлық идеясын зерттеген біршама зерттеу мақалалар ("Al-Farabi on the Method of Astronomy", "Intellect. Substance and Motion in Al-Farabi's cosmology" "Method, structure and development in al-Farabi's cosmology",) жариялады.

Эл-Фараби шығармашылығындағы діннің рөлі туралы зерттеулердің үлкен бір бөлігі ирандық ғалымдардың үлесіне тиесілі. Әбу

Насрдың дінге қатысты ой-пікірлері белгілі ирандық фарабитанушы Иран Ғылым академиясының президенті Ризо Довари Ардаканидің (Ризо Довари Ардакани, 2014: 132 б.) «Аль-Фараби – основоположник исламской философии», «Гражданская философия аль-Фараби» т.б. еңбектерінде зерделенді. Ғалым Ардакани эл-Фарабидің грек ойшылдары Аристотель мен Платон философиясын зерттей отырып, нәтижесінде, философия тарихында алғашқы болып дін, діни құқық ұғымдарымен астасқан жаңа философиялық принциптерді ашқанын, дәл осы себеп оны ислам философиясының негізін салушы мәртебесіне дейін көтергенін айтады. Ортағасырлық ислами ойдың басты тақырыптарының бірі болған дін мен философия бірлігі мәселесінде ойшылдың дінге қарағанда философия уақыт жағынан діннің алдында әрі діннен гөрі жоғары деген тұжырымы философ пайғамбардан үстем деген ойға жетелейтінін, дегенмен, эл-Фараби түсінігінде дін – философияның рәмізі екенін ескерсек, оның пайғамбар бейнесі арқылы философ тұлғасын қалыптастыру, яғни философия пайғамбар дәрежесіне дейін көтеру идеясы айқындала түсетінін ескерттеді.

Заманауи ирандық ғалым Тегеран университетінің профессоры Голам Хусейн Ибрахим Динани (Голам Хусейн Ибрахим Динани, 2013:10 б.) өзінің басты зерттеу еңбектерімен қатар, эл-Фараби іліміндегі *дін мен философия бірлігі, болмыс, әлем, Құдай, міндетті бар, мүмкін бар, эманация, аян беру, пайғамбарлық* тақырыптары туралы құнды ғылыми ой-пікірлерін үнемі жазып келе жатқан ғалым. Ол «Аль-Фараби и религия» атты зерттеу мақаласында сырттай бірін-бірі жоққа шығаратын құбылыстардың арасынан ортақтастық іздеу эл-Фараби шығармашылығының айшықты қыры екендігіне тоқталады.

Зерттеуші Ибрахим Динани дін мен философия бірлігі мәселесі эл-Фараби философиясының негізгі өзегі екенін ерекше атап өтеді. Болмыс мәселесінде Отырар ойшылының міндетті және мүмкін ұғымдарын алға шығарғанын, қажетті бар барлық мүмкін барлардың түпкі мәні ғана емес, сонымен қатар, олардың себебі де екенін, міндетті бардың мәңгілігін дәлелдеу арқылы діннің негізгі – басталу және аяқталу (ақыреттік өмір) екі принципін түсіндіргенін тұжырымдайды. Эл-Фарабидің *аян беру және пайғамбарлық концепциясы* дін мен философияны біріктіретін маңызды принциптердің бірі екенін айтқан ғалым Голам Хусейн ойшыл

ұсынған философиялық термин «*әрекетшіл ақыл*» (العقل الفعال) ұғымының универсалды шындық болып табылатын аян беру періштесі – *Жеб-рейілмен* барабар екенін түсіндіреді.

Ибрахим Динани «Второй учитель: мусульманин и философ» атты сұхбатында Аристотель негіздеген бүкіл болмыстардың бастауы саналатын «*алғашқы түрткі*» ("المحرك الأول") терминін әл-Фараби ислами түсінікке бейімдеп «*қажетті бар*» ("واجب الوجود") терминімен алмастырғанын, себебі ислам әлемінде алғашқы түрткінің ешқашан қажетті бар бола алмайтынын ғылыми дәлелдейді. Екінші ұстаздың философиялық мәселені шешудегі бұл таңдауы оның бір мезетте әрі философ әрі мұсылман екенін көрсететінін, өйткені болмыс принципін түсінуде «мұсылман емес философ» немесе «философ емес мұсылман» көзқарастарымен салыстырғанда әйгілі тұлға әл-Фараби сынды «философ-мұсылман» бұл мәселеге өзге қырынан келетінін жеткізеді.

Отырар ойшылының діни көзқарастары туралы келесі бір маңызды ой Иран Ислам республикасы (ИИР) Философия институтының директоры профессор Голамреза Ауанидің (Голамреза Ауани, 2005: 3 б.). «Намеркнуший свет наследия Аль-Фараби» сұхбатында тұжырымдалды. Зерттеуші ойшыл өмір кешкен ортағасырлық ислам өркениеті қалыптастырған *дін мен философия, таным мен аян* мәселесінің шын ақиқаты дәл осы әл-Фараби ілімінде ашыла түскенін ғылыми дәлелдейді. Ауани мырзаның пікірінше, Екінші ұстаз негіздеген философия да, дін де өз ілімдерін ортақ қайнаркөзден – *ақылды санадан* алады деген принципі *таным мен аян* арасында жетілген философиялық мән жатыр дегенге саяды.

Әлемдік фарабитану ғылымында ойшыл шығармаларының дінге қатысты қырлары зерделенген іргелі зерттеу еңбектер араб елдері ғалымдары арқылы жүзеге асты. Жалпы әл-Фараби мұраларының ғылымда зерттелуінің көшбасында араб ғалымдары мен араб тіліндегі зерттеулер тұр деуге болады. Мақалада біз тек араб фарабитану ғылымындағы белгілі ғалымдардың зерттеулеріне тоқталамыз.

Отырар ғұламасы трактаттарындағы дін мәселесін қарастырған көлемді зерттеулер араб философы, ірі ғалым Ибраһим Мадкурдың (ірі ғалым Ибраһим Мадкурдың (ابراهيم مذكور) (1902-1996) «Әбу Наср әл-Фараби өмірден өткеніне 1000 жыл» (ابو نصر الفارابي في) (الذكري الالفية لوفاته) (Ibrahim Madkur, 1983: 5 б.) жинағында топтастырылды. Кітапқа енген араб ғалымдарының «әл-Фараби және философиялық

термин» (الفارابي و المصطلح الفلسفي) «әл-Фараби ортақтастырушы және комментатор» (الفارابي) (الموفق و الشارح), «әл-Фараби Аристотель комментаторы» (الفارابي شارح أرسطو), «әл-Фараби және бірлік» (الفارابي و التوفيق), «әл-Фарабидегі дін мен философия бірлігі жайында» (التوفيق بين الدين و الفلسفة عند الفارابي) атты зерттеу мақалалар араб фарабитануындағы дінге қатысты зерттеулердің ортақ тенденциясын береді.

Ортағасырлық мұсылман ойшылдары қарастырған маңызды тақырыптардың бірі – «*рух*» мәселесінде әл-Фараби рухтың кезбелігін дәріптеп, олардың шынайы рухани әлемде ақылдық жағынан тоғысатынын, аспан әлемінен өтіп, ай асты әлемін ретке келтіретінін айтады. Сайып келгенде, рухани әлемдер дегеніміз ақылға жүгіну мен идеяға ұмтылу болып табылады деген ойшыл адам баласы идея мен жетілген ілім арқылы ғана рухани әлемге қауышып, бақытқа жете алады деп санайды дейді ғалым Ибраһим Мадкур.

Аталған жинақтағы мақалалардың бірінің авторы мысырлық ғалым, Каир университетінің профессоры Осман Амин (عثمان أمين) (1905-1978) мұсылман философы (әл-Фараби) екі артықшылықтың – «*философияға деген ықылас*» ("إخلاص" "الإيمان بالدين") ортақтастыра отырып, адамзат баласын кемелділікке ұластырушы қажетті әрі түсінікті екі тіл – ақыл мен жүректің тілін ("لغة العقل و لغة القلب") келісімге шақыра алды және ол «бұл өмірге адамзат қоғамын ізгілікке жетелейтін рухани өмірдегі саф қайнаркөздер – философия мен дін екенін жеткізуге арнайы келгендей көрінеді» деп түйіндейді.

Әл-Фараби мұрасының дінге қатысты қырларын саралаған ғылыми зерттеулердің қатарына сириялық ғалым Мұстафа Ғалибтің (مصطفى غالبي) «Метафизика мәселелері» (مسائل الطبيعة) «Сауап пен жаза» (الثواب و العقاب) «Әлем мәңгілігі мен жаратылысы» (قدم العالم و حدوثه) «Әл-Фараби және фикһ ілімі» (الفارابي و علم الفقه) «Әл-Фараби және кәләм ілімі» (الفارابي و علم الكلام) «Әл-Фарабидегі түс көру мен уахи берілуінің себебі» (الفارابي وسبب المنامة و الوحي) т.б. зерттеу мақалалар ойшылдың діни

көзқарастарын жаңа қырынан аша түскен құнды зерттеулер. Ислам дінінің бір тармағы – исмаилия мәзһәбінің белді өкілі саналатын және сол бағытта іргелі еңбектер жазған Мұстафа Ғалибтің әл-Фарабидің діни көзқарасына деген ғылыми тұжырымдары жан-жақты әрі мұқият зерттеуді қажет ететін еңбектер.

Қазақ ғалымдарының арасында әл-Фарабидің энциклопедиялық мұрасының ислам діни аясында зерттелуінің алғашқы бастамасы Ақжан әл-Машани (1906-1997) еңбектерінен байқалады. Ғалым өзінің «Әл-Фараби және ислам», «Әл-Фараби, Кеплер, Галилей және ислам тағылымы», «Әбу Наср әл-Фараби – мұсылман хакімі» (Машанов А. 1993: 8 б.) атты мақалаларында ойшылдың діни қағидалармен астасқан космогониялық ілімін қазіргі ғылыммен сабақтастыра отырып түсіндіреді. А. Машанидың сабақтастық принципі аясында жазылған бұл зерттеу мақалалары отандық ғылымдағы әл-Фарабидің нұрнамалық іліміне қатысты математикалық зерттеулердің көшбасшысы болып саналады. Кейінгі ізденушілер еңбегінде дамытылған ғалым тұжырымдары өз кезегінде тұғырнамалық міндет атқарды.

Әбу Наср әл-Фараби шығармашылығы жайлы зерттеулердің бірінің авторы – фарабитанушы ғалым А. Көбесов (Көбесов А. 2004: 25 б.) (1932-2008). Автор 1998 жылы жарияланған мақаласында әл-Фараби «Алла Тағаланың барлығына шүбә келтірмейді. Алайда ол Құдай дүниені (материяны) бар етуші, тіршілік-тыныс беруші бастапқы, түпкі себеп деп қарастырып, одан кейін табиғат болмыс өз бетімен, өз заңдылығымен даму жолына түскен деген көзқараста» болғандығын айтып, ойшыл ілімін таза аристотелизм принципінде ашып көрсетуге тырысса, келесі бір «Құраннан туындаған ғылым немесе әл-Фарабидің космогониясы» атты зерттеуінде ойшылдың «Жаратылыстанудың биік (діни) негіздері туралы трактатына» талдау жасай келе, оның есімін Құран ілімі тарихындағы тәпсірші ғалым Абдаллаһ ибн Аббаспен (686 ж. қайтыс болған) байланыстырады. Сөйтіп, әл-Фарабиді ұлық имам Әбу Ханифа және имам Шәфиимен қатар қояды. Ол: «...тәфсірді бірінші жазған автор Абдаллах ибн Аббас еді. Фараби жоғарыдағы трактатын жазуда осы ибн Аббасқа сілтеме жасап отырады... ұлы бабаны мұсылман қауымының имам ағзам – Әбу Ханифа және имам Шафии сияқты ірі имамы деп тануымыз керек» – дейді. Өз кезеңінің ақпараттық кеңістігінің мүмкіндігіне сай жазылған А. Көбесовтің бұл зерттеу мақалалары бірқатар мәлімет-

терді жинақтап, ой-пікірлерді тұжырымдап беруімен, фарабитану ғылымындағы әл-Фараби шығармашылығының тұғырын тиянақтай түсуімен құнды.

Әбу Наср шығармашылығын арнайы зерттеу нысанына айналдырушылардың бірі – К. Таджикова. Ол әл-Фараби еңбектерін аударуды ғылыми зерттеулерімен ұштастырып жүрген ғалым. Автор фарабитану саласындағы өзге де аудармаларының қатарын 2005 жылы «Книга букв» («*Китабул-хуруф*») трактатымен толықтырды. Оның аудармалары түпнұсқадан тікелей жоғары кәсіби деңгейде орындалуымен ерекшеленеді. К. Таджикова «Аль-Фараби о соотношении философии и религии» (Таджикова К.Х. 1997: 8 б.) атты зерттеу мақаласында ғалымның дінге қатысты көзқарастарын талдайды. Дәстүрлі діннің кейбір постулаттарына қарсы болғанымен, одан түбегейлі қол үзіп кетпейтін құдайлық мектеп өкілдері мен антикалық фәлсафалық ойды басшылыққа алған философтар арасындағы дара жолды ұстанушылардың қатарына әл-Фарабиді қосқан автор дін мәселесінде ғалымның бейтарап ұстанымда болғанын айтады. Ойшыл дүниетанымының қыр-сырын жетік игергендігімен ерекшеленетін автор талдаулары әл-Фараби еңбектерінде қолданылатын «дін» сөзінің Аллаға бағыну идеясын дәріптейтіндігін әрі ортақ түсінік ретінде ислам, христиан, иудаизмге тіркеліп қолданыла беретіндігін, ал «*миллә*» ("ملة") араб тілінен аударғанда «дін» немесе «үммет» сөзімен астарлас келетін «діни бірлестік» мағынасында келіп, әл-Фарабидің діни-философиялық концепциясының тұғырында «діннен» гөрі басымдық алғанын, себебі ойшыл үшін дін қоғамдағы моралдық-құқықтық қатынастарды реттеудегі «маңызды саяси өнер» екендігін айқындап береді.

Зерттеуші ғылым тарихында түпкілікті маңызға ие ортағасырлық қоғамда өмір сүрген әл-Фарабидің діннен тыс болмағанын, Құдайға сенгендігін жоққа шығармағанымен, оны таза діни ілімнің өкілі болды дегенге келіспейді. Себебі, ойшылдың діни көзқарастары белгілі бір дін жүйесіне емес, жалпы адамзаттық мүддеге арналған, сол себептен де, ол өзінің түсінігін ғалым ретінде объективті және тура баяндайды деген К. Таджикованың мақаласы әл-Фараби шығармашылығындағы дін мен философия арақатынасының тұтастай картинасын беретін іргелі еңбек.

Кеңестік кезеңнің өзінде-ақ, әл-Фараби шығармашылығының дінге қатысты қырларына

қызығушылық танытқан ғалымдардың бірі М. Бурабаев болатын. Ол кезінде әл-Фарабидің Б. Тайжанов аударған «Дін туралы трактатының» (1987 ж.) жарық көруіне басшылық еткені үшін кеңес цензурасына да ұшыраған. Кейін партиялық жүйенің әлсіреуімен аталған еңбектің халықпен қайта табысуына тікелей ықпал етті. 2006 жылы жарияланған «Фараби Аристотельден кейінгі екінші ұстаз. Құран және Ахмед Яссауидің хикметтері. Ислам және Бекасыл Биболатұлының философиясы» атты кітабында автор түркі жерінен шыққан ортағасырлық ғалымдар шығармашылығына шолу жасай келе, ойшылдың дін мен философия арақатынасын түсіндіретін еңбектеріне жеке мақала арнаған. Зерттеуші «Абу Наср о взаимосвязи философии и религии» деп аталатын мақаласында әл-Фарабидің философия мен діннің қоғамдағы орны мен рөлі туралы ойларының қазіргі қоғамда да өзекті екендігіне тоқталып, ғалымның «Книга букв» («*Китабул-хуруф*») еңбегіндегі діннің канондары мен жалпы арнайы діни лексиканы беретін сөздердің пайда болуы туралы көзқарастарына талдау жасайды: «Фараби дінсіз және дінге ие қоғамның болуын да, дін мен оның кейбір ойларының бір халықтан екінші бір халыққа ауысуының да мүмкін екендігін, сол себепті, «бұл дінді енгізетін» және осы діндегі өздеріне мүлдем таныс емес канондарды өз тілдерінде «анықтаушы» шынайы адам міндетті түрде өмір сүру керектігін айтады. Бұдан дін – пайғамбарлықтан алыс тұрған құбылыс, одан да зоры дін адамға және адам қоғамына Құдайдан қарағанда, анағұрлым жақын екені анық байқалады. Фарабиге сүйенсек, «дін бірінші басшы тарапынан барлығы үшін белгіленіп берілген көзқарастар мен іс-әрекеттер» (Бурабаев М.С. 2006: 8 б.) дей келе, әл-Фарабидің «Бірінші басшы» дегенде Мұхаммед пайғамбарды меңзегенін әрі діннің пайда болуын соңғы пайғамбармен байланыстырғанын даралап көрсетеді. Бұл жерде зерттеушінің әл-Фараби пайымдауларына талдау жасау барысында қарама-қайшылыққа тап болғанын байқауға болады. Автор «пайғамбарлықты діннен алыс» дей отырып, адамзат баласының соңғы пайғамбары әл-Фараби үшін «Бірінші Басшы» болды деген пікірі түсініксіз.

Әл-Фарабидің дін мен философия арақатынасы туралы пайымдаулары бұдан әрі Р. Садыков, Г. Бейсенова, С. Арифханова, Г. Раимбекова, Ә. Муминов (Муминов А.К. 1994: 223 б.) зерттеулерінде жалғасын тапты.

Р. Садыков «Әл-Фараби және ибн Сина философия мен дін арақатынасы туралы» атты мақаласында діннің философияға қатынасын барлық ортағасырлық зерттеушілердің қарастырғанын айта келе, батыс ортағасырында қалыптасқан «философия – діннің қызметшісі» қағидасының Шығыста дәл осы әл-Фараби арқылы басқа қалыпқа ене отырып, философиялық және діни ілімді толықтай түрде салғастыру бағытында өріс алғандығын атап көрсетеді: «оған дейінгі ойшылдар философия мен діннің өзара әсерінің қандай жолмен болса да шешімін беруге тырысса, тек әл-Фараби ғана бұл қарымқатынасты мәселе дәрежесіне дейін көтерді». Зерттеушінің пікірінше, әл-Кинди ілімінде философия мен дін бірін-бірі толықтыра отырып, қатар өмір сүрсе, әл-Фарабиде философия діннен өзгешеленіп, басқаша сипатқа ие болады: дін «жалған», ал философия «шынайы» бақытқа жетелеуші қызметтерін атқарып, философия діннің жоғары дамыған үлгісін қалыптастырады. Автор әл-Фараби негізін салған философия мен дін арасындағы Құдай туралы түсініктің ибн Сина еңбектерінде жалғасын тауып, дами түскенін, егер әл-Фараби философиялық Құдай түсінігін қайырымды дін арқылы барлық қала тұрғындарына ортақ қарым-қатынас арасынан іздесе, ибн Сина білімді әрі күрделі философиялық пайымдауларды түсінуге қабілетті адамдар мен сауатсыз, бұл дүниелік игіліктерді ғана сезіне алатындар арасының алшақтағын көрсетуге тырысқандығын дәлелдейді. Бұл мәселеде автор соңғысының Мұхаммед пайғамбарды «зерек емес» әрі «істері сахара мен түйеге байланған» арабтар үшін Құдай алдындағы қорқыныш пен Оны құрмет тұтуға арналған ілім қалыптастырғанын ақтайтындығын, Қасиетті Кітапқа құдайлық жаратылыс емес, адами туынды ретінде қарауға бейім екендігін дәлелдеуге тырысады. Қос философтың дін мен философия арақатынасы туралы ойларын саралай келе, екеуі де дін – философиялық көзқарас тұрғысынан қарағанда, жалған ілім деген қорытындыға келсе де, екінші жағынан, діннің қоғам мен мемлекетті ұйымдастырудағы рөлін жоққа шығара алмағанын айтады.

Әл-Фарабидегі дін мен философияның өзара байланысына ғалым Г. Бейсенова да тоқталды. Ол «Әл-Фарабидің «Дін туралы трактат» және «Әріптер кітабы» еңбектеріндегі философия мен діннің арақатынасы мәселесі» деген мақаласында исламдық монотеизм мен адамды табиғаттан бөлектеу принципіне қарама-қарсы әл-Фараби

адамды табиғаттың бір бөлшегі әрі оның белсенді жасаушысы ретінде қарастырды, соқыр сенімнің орнына шешуші рөлді ғылыми танымға берді дегенді ғылыми дәйектеуге тырысады. Осы ойдың желісінде кеткен автор ойшылдың дінге көзқарасының қарама-қайшылыққа құрылғандығын алға тартады. Ол ғалым еңбектерінде діннің бірде бақытпен үйлесімділікте қайырымды дінге айналып, Алладан аян алатын ізгі басшы арқылы жүзеге асатынын айтса, келесі бір кезекте «қайырымды дінге кіретін билікпен айналысу ісі философияға бағынышты» дегенін байқағанын жеткізеді. «Қайырымды дінді философияға ұқсатуы» арқылы екі шындық ілімі арақатынасы мәселесінің шешімін берген әл-Фараби «өзгешеліктерін тек пайда болу уақытына» сүйеп, екеуінің мазмұндық бірлігіне екпін жасады дейді. Зерттеушінің әл-Фарабидің дінге тұрақсыз қатынасы оның діни көзқарастарын анықтауда қиындық туғызады, себебі «бұл ұстаным сол дәуірдегі діни танымның тоталдық үстемдік құруымен түсіндіріледі» деген қорытындыға келуі әлі де тиянақтауды қажет етеді.

Әбу Наср әл-Фарабидің философиялық жүйесіндегі дін мәселесінің зерттелуі С. Арифханова қаламына да тән. Зерттеушінің мақаласына сүйенсек, діннің адами моральдік кемелденуге әсер ететіндігін әрі бақытқа жетудің бір жолы екендігін әл-Фараби мойындағанымен, дін мен философия арасындағы принципті айырмашылықтардың жоқтығын теріске шығарады. Автор әл-Фараби дүниетанымында дін де, философия да ілім болғанымен, екеуі екі түрлі жолмен түсіндірілетінін талдайды: «егер философия осының бәрін ақыл немесе түсінік арқылы берсе, дін оны елестету арқылы көрсетеді. Нәтижесінде философия осы арқылы бәрін дәлелдейді, ал дін ол туралы нақтылайды». С. Арифханова «қайырымды дін» принциптері мутакаллимдер арқылы қорғалады, ал философтармен қалыптасқан практикалық ілім принциптерін факихтер өмірге енгізеді деген ойшыл пайымдауының негізінде неоплатонизм эманациясы мен перипатетизм принциптері қабат жатқанын айтады.

Ойшылдың діни-философиялық көзқарастарын зерделегендердің бірі – Г. Раимбекова. Ортағасырлық діни идеология ықпалының әл-Фараби дүниетанымын да айналып өте алмағанын кейбір позицияларда идеалист болғанымен, бірқатар мәселелердің шешімін беруде материалистік тенденциялардың кездесетіндігімен түсіндірген автор әл-Фараби ілімде сенім мен догматтан өзге материалдық тенден-

цияларға жол ашатын танымның бар екендігін айтады. Әл-Фарабидің «алғы мән» термині исламның Алла түсінігімен астасып келгенімен, ойшыл дүниетанымында одан өзге Аристотель негіздеген «алғашқы түрткі» концепциясы, Плотиннің «барлық нәрсе құдайдың эманациясы» теориясы да көрініс тапқаны да анық дейді. «Жанның мәңгілігі» мәселесінде әл-Фарабидің екідай ұстанымда болғанын «кейде жанның мәңгілігіне сенсе, кейде теріске шығарғандығын» автор ойшылдың барлық дінге тән мейірімсіз адамдар жанының жоқ болып кетуі концепциясы негізінде талдайды. Зерттеуші мақаласын «философ табиғат астындағы адам жанына лас элементтер билік жүргізеді, оның ауырлығынан адамдар бұзылады, адамгершіліктен айырылады. Сол себептен де, ойшыл бір өлеңінде Құдайдан өзін осындай зұлым күштерден тазартуын сұрайды, адамдарды достыққа, зұлымдықты жоюға шақырады» деп түйіндейді.

Отандық фарабитану ғылымында әл-Фарабидің діни көзқарастарын алғашқылардың бірі болып зерттеуіне арқау еткен белгілі тарихшы ғалым Ә. Муминов. Ол 1994 ж. жарық көрген «Религиозно-политические взгляды аль-Фараби» атты мақаласында ортағасырлық ойшылдың діни сеніміне қатысты бір тың деректің ұшын алға тартады. Ә. Муминов ғалым атына берілген «Екінші ұстаз» мәртебесінің тарихы туралы ғылымда қалыптасқан көзқарасқа өз қарсылығын білдіріп, «пұтқа табынушы (Аристотельді айтады – А.Х.) мұсылман үшін ұстаз бола алмайды», сондықтан әл-Фараби ілімінің ақиқатын ашу үшін ең алдымен YIII-X ғасырларда Фарабта қалыптасқан діни-саяси жағдайды егжей-тегжейлі зерттеу керек дейді. Мақалада зерттеуші сол кезде Фараб қаласында кең уағыздалған кайсаниттік ілім мен оның мұсылмандық әдебиетке «*мубаййидилер*» («ақ киінгендер» – «одетые в белое») атауымен енген *муслимийа*, *фатимийа*, *тайарийа* секталарының бәріне ортақ нәрсе – өздері «күнәдан пәк», «дана» имам деп санаған Әли ибн Әбу Тәлибтің (661 жылы қаза болған) ұлы Мухаммад ибн Ханайфийи (700 жылы қазақ болған) ұрпақтарының имаматтығына сенуі туралы баяндайды. Ғалымның пікірінше, әл-Фараби өзінің жан-жақты қалыптасқан, біртұрас пирамидалық ілімінің шыңына «имамды» шығаруына *мубаййидилер* арасынан шыққан *батиниттер* (карматтар) ілімі ықпал еткен. Ә. Муминов: «...олардың ілімі бойынша егер адам өзінің имамын танымай жан тапсырса, ол құдайсыз өлген болып саналды. ...имам жоқ

жерде онымен байланысты «баб» («врата») ұстап тұрған. ...Фараби үшін бақыт деген имамға, оның «даналығына», «ақиқатына» (*хикма, хақайиқ*) қол жеткізу... Ақиқат, әл-Фараби өзі жан-жақты қалыптастырып кеткен логика ережесімен құдайылық құпияны тану. Осының барлығы имамның жердегі делдалы (баб) – «қайырымды қала» билеушісінің, басшысының жетекшілігімен жүзеге асады», – дейді. Ғадым әш-Шахристани «Книги о религиях и сектах» атты еңбегінде «...шииттер Әлиді жақтаушылар. Ашық түрде де, құпия түрде де олар соның имаматын, соның халифатын мойындайды. Олардың ойынша имамат оның ұрпақтарының қолында болуы шарт... олар – бес секта: *кайсанииттер, зайидиттер, имамиттер, гулаттар және исмаилиттер*» (Аш-Шахристани, 1984: 24 б.), – деп жазады. Бұған қарағанда, тарихшы Ә. Муминов Отырар ойшылының сенім жолындағы таңдауының ислам дінінің бір тармағы – *шиаға* (شيعة) түскеніне шүбә келтірмейді. Автордың тағы бір жаңалығы – әл-Фарабидің *талимиттер* (карматтардың тағы бір атауы) ілімін қалыптастырудағы айырықша рөлін атап өтуі. Авторға жүгінсек, осы еңбегі үшін әл-Фараби *талимиттер* арасында «Бірінші ұстаз» – «күнәдан пәк» имамнан кейінгі «Екінші ұстаз» есіміне ие болған әрі өзінің ілімін өмірімен ұштастыру мақсатында шииттік билеуші Сайф ад-Даулаға қызмет еткен. Тұтастай алғанда, Ә. Муминов өз зерттеуінде әл-Фарабидің діни-саяси көзқарастарының қалыптасуындағы *мубаййидтердің* рөлін басым етуі арқылы ойшылдың діни ілімінің түпқазығын бекітуге тырысқан. Бұл әл-Фараби мұрасына деген қалыптасқан көзқарастардың қайта қаралуын міндеттейді.

Отандық зерттеуші Г. Құрманғалиева өзінің «Аль-Фараби и проблема обоснования исламского монотеизма» атты мақаласында ислам дініндегі идеялық әртараптылықтың YIII ғасырдың ортасында-ақ көрініс бере бастағанын, оған ислам дініндегі *сунна, шиға, муғтазила, харижия, мурижия* сынды бағыттардың сенім мәселесіне қатысты пікірталастарда жиі бас қосулары себеп болғанын айтады. Зерттеуші әл-Фарабидің исламды мойындағанын «Философия ал-Фараби также выражает исламскую монотеистическую религиозность. Как в философских так и в социально-политических и этических трактатах, он говорит о том, что Аллах – един» (Құрманғалиева Г. 1994: 223) деген пікірімен түйіндейді.

«Әбу Насыр әл-Фараби адам болмыстылығының тәсілі ретіндегі философия мен дін туралы» атты мақаланың авторы философ Н. Сейтахметова араб-мұсылман философтары қарастырған тақырыптарды саралай келе, Құдай болмысы, пайғамбарлар мен пайғамбарлық туралы мәселелерді жеке топтап көрсетеді. Ол грек даналығымен сусындаған әл-Фарабидің Алладан келген Құранды «шығу тегі түркі, білімі арабтық, жүрек қалауы бойынша философ» (Сейтахметова Н. 1994: 226 б.) синтезінде қабылдағанын айтады. Н. Сейтахметова ғалымның барлық исламтанушыларды толғандырып келген мұсылман экзегетикасы мәселесін көтерген алғашқы мұсылман философы екенімен келіседі. «...Құран мәтіндерінің экзегетикасы мәселесі әл-Фарабиде философияға айналады, ал осыған дейін экзегетикамен тек филологтар мен теологтар айналысқан еді. Әл-Фараби бұл мәселені философияның жеке аймағына енгізіп қана қоймай, Құранды дәл осы философтар дұрыс түсіндірулері керек деп санайды. Өйткені, әртүрлі деректерді зерттеуде зейіні мол, қорыту мен талдау қабілетіне ие философтар ғана Құранды дұрыс түсіндіре алады». Зерттеуші «Екінші ұстаз» философияның дінге қатысты мәселесін пайғамбарлыққа байланысты көтерді, ол аян беруді елестету мәселесімен байланыстырады, әл-Фараби дінді мойындады, бірақ, онсыз да өмір сүруге болатындығын дәлелдеді дейді.

Әл-Фараби мұрасындағы дін мәселесіне тоқталған авторлардың қатарында философ ғалым Ж. Алтаев пен жас зерттеуші А. Фролов та бар. 2009 жылы жарияланған «О взаимосвязи религии и философии в творчестве Аль-Фараби» атты зерттеу мақалада ойшыл дүниетанымындағы дін мен философия арақатынасы үш түрлі бағытта өрбитіні сөз болады. Зерттеушілер бірінші бағытқа әл-Фарабидің Жаратушымен қатынас мәселесін қояды. Олар бұл мәселеде ислам түсінігіндегі Құдай мен Аристотель іліміндегі «*алғы себеп*» түсінігінің аражігін ажыратып беруге тырысады: «... в исламе понятие Бога является абсолютно ключевым; для Аристотеля же Первопричины центральным не является». «*Вахи*» (الوحي) немесе «*құдайылық аян*» (божественное откровение) – грек философиясында кездеспейтін түсінік. Сол себептен де, әл-Фарабидің пайғамбарлық, пайғамбарлар арқылы жүзеге асатын *аян* мен *муғжазаға* (معجزة) қатысты әртүрлі түсіндірмелер жасауына тура келді, бұл – екінші бағыт. Ғалымдар негіздеген әл-Фарабидің дін мен философия бірлігі мәнінің

үшінші бағыты «амма» (العامة) («жалпы», «ортақ») және «хасса» (الخاصة) («жеке», «тандаулы») ұғымдарында ашылады. «Отношение между неспособными к философии простолюдными («амма») и философами, являющимся избранными «хасса» [15, 106]. Мақала авторлары бұл үшінші бағыттың сырттай қарағанда әл-Фараби арқылы педагогикалық көзқарас тұрғысынан қарастырылған сияқты көрінгенімен, шын мәнінде, ол философия мен діннің арасындағы келісім (примирение) мәселесімен тығыз байланысты екендігін түсіндіреді.

Зерттеушілердің қарастырған келесі бір мәселесі – әл-Фараби еңбектеріндегі «пайғамбарлық» тақырыбы. Олардың айтуынша, ойшыл үшін пайғамбарлық елестету және «*әрекетшіл сана*» (العقل الفعال) арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар, мұнда пайғамбарды қазіргі және болашақта болатын нәрселерден хабардар ететін «*файд*» (الفیض) (құйылу) жолы да бар. Ал ислам дініндегі тек қана пайғамбарлар көрсете алатын *мужизаны* әл-Фараби рационалдық жолмен түсіндіруге тырысады дейді: «Аль-Фараби попытался объяснить рациональным путем даже такой феномен, как чудеса пророков. При этом можно явно увидеть, что аль-Фараби строит взаимосвязь между пророком и философом» (Алтаев Ж., Фролов А. 2009: 103 б.). Ғалымдар осындай философиялық әдіс тұрғысынан келгенде, әл-Фарабидің пайғамбарлық туралы теориясының мәні – философ та, пайғамбар да «*әрекетшіл санамен*» байланыса алатын таңдаулы, яғни «хасса» адамдар, ал ол екеуінің арасындағы бірден-бір айырмашылық – философ бұл байланысқа терең ойлану мен теориялық ойлау – пайым арқылы, ал пайғамбар – елестету күші арқылы қол жеткізеді дегенге саяды дейді. Дегенмен, әл-Фарабидің философиялық пайғамбармен теңесу мүмкіндігі идеясы ислам әлемінде қабылдана қоймады. Әл-Фарабидің ақыреттегі өмір туралы ұстанымын түсіндіруде, қос автор оның ешқашан адам баласы-

ның өз әрекеті үшін марапат пен жазадан құтылмайтынын жоққа шығармағанын айтады: «По аль-Фараби, после смерти человеческую душу ждет следующая жизнь, либо полная мучения либо блаженств». Ал келесі өмірдегі тәндік және материалдық марапат идеясын ойшыл адам санасының барлық материалдық шектеулер мен бөгеттерден арылып, абсолютті, кемел санаға айналуымен түсіндіреді деген зерттеушілер тұжырымы ерекше.

Отандық фарабитану ғылымында Отырардан шыққан ұлы ойшыл шығармашылығының дінге қатысты қырларына арналған бірден-бір кешенді зерттеу жас ғалым Ж. Момынкұловтың «Әл-Фараби дүниетанымындағы діннің алатын орны» (Момынкұлов Ж. 2009) атты еңбегі. Кандидаттық диссертация ретінде жазылған жұмыс алғаш рет әл-Фараби шығармашылығындағы діннің рөлін ғалымның өмір салты мен шығармашылық мұрасымен тығыз байланыста қарастырып, діннің негізін құраушы ұғымдарға (*Алла, пайғамбар, Алла мен адам арасындағы байланыс мәселесі, дүниенің мәңгілігі мен кейін жаратылғандығы туралы, тағдыр мен жаза, періштелер*) терең де, байыпты талдау жасауымен ерекшеленеді. Тұтастай алғанда Ж. Момынкұловтың бұл еңбегі әл-Фараби шығармашылығын дінмен бірлікте қарастырған, ғалымның философия тарихындағы орнын айқындап берген, Отырар ойшылының діни көзқарастарын саралай білген терең зерттеу.

Зерттеуші ғалым мұраларының дінге қатысты қырларына бұрын-соңды жете назар аударылмаған мәселелерді қамти отырып, әл-Фараби шығармашылығының біртұтас картинасын айқындаған.

Әбу Наср әл-Фарабидің мол мұрасынан орын алатын оның діни көзқарастары туралы шетелдік және қазақстандық ғалымдар тарапынан жүргізілген зерттеулер бүгінгі күн үшін үлкен маңызға ие, өзекті тақырыпқа айналып отырғанының айқын дәлелі.

Әдебиеттер

- Leo Strauss. Philosophie und Gesets; Quelques remargues sur la science politique Maimonide et de Farabi. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 1935/1936. Bd. 67. S. 732 ff.
- Hans Daiber. The rule as philosopher: a new interpretation of Al-Farabi's view. – Amsterdam. 1986.
- Ризо Довари Ардакани. Фараби – основоположник исламской философии. – М.: «Садра», 2014. – 132 с.
- Голам Хусейн Ибрахим Динани. Аль-Фараби и религия // «Адам әлемі». 2000. № 3-4. 13-15 стр./Второй учитель: мусульманин и философ// Әл-Фараби философиялық-саясаттанулық және рухани-танымдық журнал. 2003. № 4. 3-10 стр.
- Голамреза Ауани. Намеркнуший свет наследия Аль-Фараби //Әл-Фараби философиялық-саясаттанулық және рухани-танымдық журнал. 2005. № 42 3-13 стр.

- Ибраһим Мадкур. Әбу Наср әл-Фараби фи-з зикр әл-алфия ли уафатиһи. – Каир, 1983. 5 б.
Мұстафа Ғалиб. Әл-Фараби. – Бейрут. – 1998.
Машанов А. Әл-Фараби және ислам // Зерде. – 1993. №11. – 5 б.
Көбесов А. Абай мен әл-Фарабиді қатар оқығанда: діни-философиялық тамырластықтар /Алматы ақшамы. – 1998. 14-қазан. – 5 б. Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. – Алматы: Ғылым, 2004. – 25 б.
Таджикова К.Х. Аль-Фараби о соотношении философии и религии //Вестник КазГУ. Серия востоковед. 1997. №2.
Бурабаев М.С. Абу Наср о взаимосвязи философии и религии //Әл-Фараби – Аристотельден кейінгі екінші ұстаз. Құран және Ахмед Яссауидің хикметтері. Ислам және Бекасыл Биболатұлының философиясы. – Алматы: Мария. 2006. – 8 с.
Садықов Р. Аль-Фараби и ибн Сина о соотношении философии и религии// Аль-Фараби и духовное наследие: материалы междунар.науч.-теорет. конф. «Аль-Фараби в истории науки и культуры народов Востока». – Алматы, 1994. – С.85-87.// Бейсенова Г. Проблема взаимоотношения философии и религии в работах аль-Фараби «Трактат о религии» и «Книга букв» // С.147-149.// Арифханова С. Религия в философской системе Абу Насра аль-Фараби. С.144-147.// Раимбекова Г. Религиозные взгляды аль-Фараби. С.223-226 // Муминов А.К. Религиозно-политические взгляды аль-Фараби. С.223-226.
Аш-Шахристани. Книги о религиях и сектах. Т.1. – М.: Наука, 1984. – 24 с.
Курманалиева Г. Религиозные взгляды аль-Фараби // Аль-Фараби и духовное наследие: материалы междунар.науч.-теорет. конф. «Аль-Фараби в истории науки и культуры народов Востока». – Алматы, 1994. – С. 223-226 //Сейтахметова Н. Религиозные взгляды аль-Фараби. – С. 227-230.
Алтаев Ж., Фролов А. О взаимосвязи религии и философии в творчестве Аль-Фараби //Наследие аль-Фараби и проблемы современного межкультурного диалога. – Алматы: Казахская цивилизация, 2009. – С. 103-110.
Момынқұлов Ж. Әл-Фарабидің дүниетанымындағы діннің алатын орны: филос.ғылымд.канд.дисс. – Алматы, 2009.

References

- Leo Strauss. Philosophie und Gesetze; Quelques remarques sur la science politique Maimonide et de Farabi. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 1935/1936. Bd. 67. S. 732 ff.
Hans Daiber. The rule as philosopher: a new interpretation of Al-Farabi's view. Amsterdam. 1986.
Rizo Dobari Ardakani. Farabi osnovopolozhnik islamskoy filosofiy. [Farabi is the founder of Islamic philosophy] Moskva, «Sandra», 2014. – 132 s.
Gulam Huseyn Ibrahim Dinani. Al Farabi I religiya. [Al-Farabi and religion]. «Adam alemi». 2000. № 3-4. 13-15 s.
Golemrisa Auani. Namerknushi svet nasledya Al-Farabi. [The deliberate light of Al-Farabi's legacy]. Al-Farabi 2005. № 42 3-13 s.
Ibrahim Madkur. Abe Nasr al-Farabi fi zikra al-alfya li uafatihi. Kayr, 1983. – 5 b.
Mustafa Galyb. Al-Farabi. Beyrut. 1998.
Mashany A. Al-Farabi jane Abay. [Al-Farabi and Abay]. Almaty, 2005. – 47 b.
Kobesov A. Abai men al-Farabidi katar okiganda. [Al-Farabi and Abay: when read together]. Almati aqshamy. 1998.
Tadzhikova K.H. Al-Farabi o sotnosheni filosofi I religii. [Al-Farabi on the relationship between philosophy and religion]. Vestnik KazNU. 1997. №2.
Burebaev M.S. Abu Nasr o vzaimosvyazi filosofi I religii. [Abu Nasr on the relationship between philosophy and religion]. Almaty 2006. 8 s.
Sadikov R. Al-Farabi I duhovnoe nasledie. [Al-Farabi and Ibn Sina on the relationship between philosophy and religion]. Almaty 1994.
Ash-Shakristani. Knigi o religiyah I sehtah. [Books about religions and sects]. Moskva 1984. 24 s.
Kurmangalyeva G. Religioznie vzglyadi al-Farabi. [Religious views of al-Farabi]. Almaty 1994. 223 s.
Altaev Zh. Frolov A. O vzaimosvyazi religii I filosofii v tvorshestve al-Farabi. [On the interrelationship of religion and philosophy in Al-Farabi 's work]. 2009. 103 s.
Momyunkulov Zh. Al-Farabidin duniyetanimindagi dinnin alatin orn. [The role of religion in Al-Farabi 's worldview]. Almaty 2009.